

ΔΩΔΩΝΗ - Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΔΡΥΟΣ

τ Βασίλης Α. Χαρίσης

ΓΕΝΙΚΑ

Το πού, σε ποιο σημείο ακριβώς, βρισκόταν η «*Ιερά Δρυς*», στο χώρο του Μαντείου της Δωδώνης, μέχρι σήμερα, δεν έχει τεκμηριωμένα εντοπιστεί και μόνον υποθέσεις έχουν διατυπωθεί.

Στα 1955-6, οι αείμνηστοι Δημήτρης Ευαγγελίδης, καθηγητής της Ανωτάτης Σχολής Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ και Σωτήρης Δάκαρης, Επιμελητής, τότε, της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηπείρου, έκριναν ότι η Ιερά Δρυς βρισκόταν μέσα στην Ιερά Οικία. Για υπόδειξη δε της θέσης της, φύτεψαν στην ανατολική πλευρά της αυλής της, μια μικρή σε ηλικία και μέγεθος δρυ. Η επιλογή της θέσης αυτής βασίστηκε στην άποψη τους ότι: «αναμφίβολα εις την θέσιν Τ1 (όπου βρέθηκε ένας λάκκος) υψούτο το ιερόν δένδρον, του οποίου η κοπή και η εκρίζωση υπό των φανατικών χριστιανών προκάλεσαν το ευρύ χάσμα (λάκκο) εντός του πετρώδους εδάφους» ... «είναι μάλλον βέβαιοι, ότι πλησίον ή περίξ του χάσματος τούτου υπήρχε βωμός ...». Λίγο δε αργότερα (1959) και σύμφωνα με την παραπάνω άποψη για τη θέση της δρύος, κατ' εντολή τους, συνέβη να σχεδιάσω τις γνωστές αναπαραστάσεις των φάσεων εξέλιξης της Ιεράς Οικίας, όπως αυτές διαμορφώθηκαν κατά περιόδους από την ίδρυση του Μαντείου μέχρι και τον 3^ο αι. π.Χ. Η παραπάνω άποψη για τη θέση της Δρύος, επικράτησε ως τα σήμερα και είναι αυτή που ο επισκέπτης του ιερού αντικρίζει παρατηρώντας την Ιερά Δρυ να αναδύεται μέσα από τα ερείπια της Ιεράς Οικίας.

Για την ορθότητα της παραπάνω παραδοχής, προ πολλού σε άρθρο σχετικό με το Χρηστήριο του Διός, τη μορφή, τη λειτουργία του κλπ, μεταξύ άλλων, διατύπωσα και τη διαφωνία μου ως προς την υποστηριζόμενη θέση της Ιεράς Δρύος¹. Σχετικά με τις επιφυλάξεις μου, έως σήμερα, δεν έχει προβληθεί καμιά θετική ή αρνητική άποψη από μέρους των ειδικών και αρμοδίων, αν και ο βέβαιος εντοπισμός της θέσης της αποτελεί μαρτυρία μείζονος σημασίας για την αναγνώριση και, συνακόλουθα, την ορθή ανάγνωση της σύστασης και μορφής σύνθεσης του Μαντείου.

Γίνεται, λοιπόν, φανερό πως κάτω από συνθήκες αμφισβήτησης, της θέσεως της Ιεράς Δρύος, δημιουργούνται ερωτηματικά εξαιρετικής σημασίας για την πραγματική υπόσταση του Μαντείου. Γι' αυτό και κρίθηκε σκόπιμο να επιδιωχθεί μια όσο το δυνατόν εξειδικευμένη θεώρηση του θέματος, με την ελπίδα ότι θα εντοπισθεί η ακριβής θέση της, όπως και του «Αναθήματος των Κορκυραίων» που περιγράφει ο

περιγηγής Πολέμων² και, ίσως, κάποιας «πηγής»³ η ύπαρξη της οποίας αναφέρεται ιστορικά, χωρίς όμως καμιά επιβεβαίωση.

ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΘΕΣΗΣ ΔΡΥΟΣ

Το πρόβλημα

Η υποστηριζόμενη θέση, ότι η Ιερά Δρυς βρισκόταν στην αυλή της Ιεράς Οικίας, κατά την άποψή μου, είναι λανθασμένη, με αποτέλεσμα να δημιουργείται πρόβλημα αναγνώρισης της υπόστασης, του τρόπου οργάνωσης και λειτουργίας, αλλά και της αισθητικής έκφρασης του Μαντείου που μόρφωνε το «ίδιον» συν/κινησιακό του περιβάλλον. Αυτό τεκμαίρεται από τα ότι:

α. Η Ιερά Οικία δεν ήταν ιερό κτίσμα αλλά «θησαυρός» με ρόλο τη φύλαξη των πολιτικών συνθηκών των Ηπειρωτικών Συμμαχιών όπως και των πολύτιμων αφιερωμάτων που προσφέρονταν στο Μαντείο⁴. Και, επομένως, εφόσον δεν ήταν το ιερόν του Διός δεν θα μπορούσε να έχει ενσωματωμένη τη Ιερά Δρυ.

β. Η συγκεκριμένη Δρυς, την οποία ο Ζευς επέλεξε να κατοικήσει κάτω από τη φυλλωσιά της, και ν' αποτελέσει δένδρο ιερό και σύμβολο της παρουσίας του εκεί, προφανώς, θα πρέπει να ήταν κάτι ιδιαίτερο· μια εξαιρετικά ξεχωριστή παράσταση ανάμεσα στις πολλές άλλες δρύες που, τότε, κάλυπταν την περιοχή της Δωδώνης⁵. Και πράγματι, σύμφωνα με μαρτυρία του Ομήρου, η Ιερά Δρυς φέρεται να ήταν «υψικόμος»⁶. Ο Σοφοκλής την αποκαλεί «παλαιάν φηγόν»⁷. Ο Ευστάθιος σημειώνει ότι

2. Polemon Fragmenta 30, 4. «Προσθετέον ουν τώ περιγηγῆ Πολέμωνι ἀκριβῶς τήν Δωδώνην ἐπισταμένῳ και Ἀριστείδῃ τα τούτου μεταγεγραφότι, λέγοντι κατὰ τήν δευτέραν· Ἐν τῇ Δωδώνῃ στύλοι δύο παρὰλληλοι και παρεγγύς ἀλλήλων, και ἐπὶ μεν θατέρου χαλκεῖόν ἐστιν οὐ μέγα, τοῖς δε νῦν παραπλήσιον λέβησι· ἐπὶ δε θατέρου παιδάριον ἐν τῇ δεξιᾷ χειρὶ μαστίγιον εχον, ου κατὰ το δεξιόν μέρος ὁ το λεβήτηιον εχων κίων εστηκεν».

3. Πλίνιος *N.H.* II, 106.7. Σχόλια εις Serv. 43 «πηγή στη ρίζα της φηγούς».

4. Χαρίσης 2012, 136-48, 183. Όπου αναλυτικά υποστηρίζεται η ιδιότητα της Ιεράς Οικίας ως θησαυρού και, γενικότερα, αναφέρονται όλα όσα αφορούν στο Χρηστήριο.

5. Aeschylus *Prometheus vinctus*. 830 «ἐπεὶ γὰρ ἦλθες πρὸς Μολοσσὰ γάπεδα, τὴν αἰπύνωτόν τ' ἄμφι Δωδώνην, ἵνα μαντεῖα θάκῳς τ' ἐστὶ Θεσπρωτοῦ Διός, τέρας τ' ἀπίστον, αἱ προσήγοροι δρύες».

6. Δημητράκου Μέγα Λεξικόν s.v υψικόμος: «ἐπὶ δένδρων ὁ ἔχων υψιλόν το φύλλωμα οἷον ὁ φοῖνιξ, ἡ δρὺς, κλπ. Ὅμηρος *Od.* 14.327. «τόν δ' ἐς Δωδώνην φάτο βήμεναι, ὅφρα θεοῖο / ἐκ δρυὸς ὑψικόμοιο Διὸς βουλὴν ἐπακούσαι, /...». Ἰδίου 12, 360 «εὐχετόωντο θεοῖσι, φύλλα δρεψάμενοι τέρενα δρυὸς ὑψικόμοιο». Quintus, *Posthomeric* 12, 124. «Ἰδης ὑψικόμοιο θεοὺς προέηκαν ἱκέσθαι ἀνέρας». Παισαβίας 8.1.4. «Ἀντίθεον δε Πελασγόν εν υψικόμοισιν ορέσσει». Pseudo-Zonaras. *Lexicon* 1791, 114. «<Υψικόμος>. ὁ ἐν ὕψει θάλλων, ...». Γενικά, δένδρο αγιοθαύμαστο: «Υψικόμοιος» για τον Όμηρο, «προσήγορος» για τον Αισχύλο, «πολύγλωσσος» για το Σοφοκλή, «βασιλική» για τον Παπαδιαμάντη, και για το Δ. Σολωμό, «Μ' ἀρέσει, δρύ, νά σε θωρώ μέσ' ἔς τούρανου τ'ς ἀγκάλαις».

7. Sophocles *Trachiniae* 174.

οι δρύες ήταν «ὡς εἶπερ μη ... ἐκ γῆς ἀλλ' οὐράνιοι»⁸, ἐνὸς κατὰ τὴν ἀποψη τῶν Εὐαγγελίδη καὶ Δάκαρη, ἡ Ἱερά Δρυς ἦταν «εντυπωσιακή», «θεόρατη» «μεγαλοπρεπής», γιγαντιαία⁹, γι' αὐτὸ καὶ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ λογαριάζεται ὡς μὴ τεράστια σὲ διαστάσεις βελανιδιά. Ἀν, δὲ ἀναλογιστοῦμε, πῶς στὰ πανάρχαια χρόνια τῆς Ἀργοναυτικῆς ἐκστρατείας ἡ Δωδωναία δρυς, σύμφωνα με τὴ μαρτυρία τοῦ Φιλόστρατου, ὅτι «τῆς νεῶς Διόσκουροι καὶ Ἡρακλῆς Αἰακίδαι τε καὶ Βορέαδαι ... ὑφήρμοσται τῇ νηὶ δέ ν δ ρ ο ν ἄ ρ χ α ῖ ο ν, φ κατὰ Δωδώνην ὁ Ζεὺς ἐς τὰ μαντεῖα ἐχρητο»¹⁰, τοῦ Ψευδο-Απολλωνίου¹¹, ὅτι ἀπὸ κλαρί τῆς κατασκευάστηκε ἡ «πρώρα» τῆς Ἀργούσας καὶ ὅτι, κατὰ τὸν Πausanias, στὴν ἀρχαιότητα ἡ Ἱερά Δρυς τῆς Δωδωνῆς θεωρεῖτο τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ «ὅποσα [τέσσερα] δένδρα σῶα ἐτι καὶ τεθλότα λείπεται, π ρ ε σ β ὺ τ α τ ο ν»¹², μποροῦμε νὰ υποθέσουμε πῶς τὸν 3^ο αἰ. π.Χ. εἶχε τὶς μέγιστες δυνατὲς διαστάσεις μίας «ὕψικου» δρύος¹³. δηλαδή, εἶχε περίπου αὐτὲς ποὺ ἔχουν οἱ εἰκονιζόμενες ὡς μεγαλοπρεπεῖς δρύες: ὕψος περίπου 30μ.-35μ., διάμετρο φυλλώματος γύρω στα 20μ.-25μ. καὶ κορμὸ διαμέτρου τὰ τάξεως τῶν 2.00μ. [εἰκ. 1.Ι]. Με δεδομένο, δὲ ὅτι ἔχει ἐντοπισθεῖ δρυς με διαστάσεις Υψ=29μ. Πλ=26μ.¹⁴ καὶ διάμετρο κορμοῦ 1.80μ. εἶναι λογικὸ νὰ δεχθούμε ὅτι τὸ μέγιστο ὕψος τῆς «ὕψικου» πρέπει νὰ λογαριάζεται στα 35μ. καὶ τὸ πλάτος στα 25μ. καὶ, ἐπομένως, τῆς Ἱεράς Δρύος, τὸ ὕψος τῆς τουλάχιστον τῆς τάξεως τῶν 30μ. καὶ τὸ πλάτος τοῦ φυλλώματός τῶν 20μ. Γι'αὐτὸ καὶ με τὴν ἐννοία τῶν παραπάνω σὲ καμιά περίπτωση τὸ ὕψος τῆς δὲν μπορούσε νὰ ἦταν 15μ.- 19μ., ὅπως εἶχαν υπολογίσει οἱ Εὐαγγελίδης καὶ Δάκαρης¹⁵. Τὸ σφάλμα

8. Eustathius *Commentarii ad Homeri Odysseam* 1, 419, «οἱ ὑπερήφανοι καὶ ὕψικοι, ὡς εἶπερ μὴ ἦσαν ἐκ γῆς ἀλλ' οὐράνιοι».

9. Εὐαγγελίδης καὶ Δάκαρης 1964, 12: «μεγαλοπρεπὲς δένδρο στοὺς χρόνους τοῦ Πausanias», «οἱ προσκυνητὲς ... ἀντίκριζαν ... με δέος τὴν γιγαντιαία φηγόν».

10. Philostratus *Imagines* 2,15,1,9.

11. Pseudo-apollothorus *mythographi graeci* 1. 1, 110, 6. «πεντηκόντορον ναῦν κατεσκεύασε τὴν προσαγορευθεῖσαν ἀπὸ τοῦ κατασκευάσαντος Ἀργῶ- κατὰ δὲ τὴν πρώραν ἐνήρμοσεν Ἀθηνα φωνῆν φηγοῦ τῆς δωδωνίδος ξύλον». Apollonius Rhodius *Argonautica* 4, 585. «τόρρ' ἀνὰ μέσσην στείραν Ἀθηναίῃ Δωδωνίδος ἤρμωσε φηγοῦ».

12. Pausanias 8, 23, 5, 5. «εἰ δὲ Ἑλλήνων τοῖς λόγοις ἐπόμενον καταριθμήσασθαι δεῖ με ὅποσα δένδρα σῶα ἐτι καὶ τεθλότα λείπεται, πρεσβύτατον μὲν ἡ λύγος ἐστὶν αὐτῶν ἡ ἐν τῷ Σαμίων πεφυκυῖα ἱερὴ Ἦρας, μετὰ δὲ αὐτὴν ἡ ἐν Δωδώνῃ δρυς καὶ ἐλαία τε ἡ ἐν Ἀκροπόλει καὶ ἡ παρὰ Δελφίσις»

13. Gregorius Nyssenus *In Canticum canticorum (homiliae)* 15) 6,423,10 «ἐκεῖνος ὁ ὕψικος φοῖνιξ».

14. Ἡ παραδοχὴ αὕτῃ βασίζεται σὲ διάφορες πληροφορίες σχετικὰ με τὰ μεγέθη τῆς δρύος καὶ ἐιδικότερα στὴν ἐπίσημη πληροφορία (www.crete.news.gr/Γρεβενὰ κήρυξη αἰωνόβιας δρύος ὡς «διατηρητὸ μνημεῖο.» ὅτι: «Διατηρητὸ Μνημεῖο τῆς Φύσης» χαρακτηρίστηκε ἡ αἰωνόβια Μακεδονικὴ Δρυς (*Quercus macedonica*) ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὸν Ἱερό Ναὸ Γεννήσεως τῆς Θεοτόκου, ἓνα χλμ. ΒΑ τοῦ οικισμοῦ Ἀχώρι τοῦ Δήμου Γρεβενῶν». Ὡς χαρακτηριστικὰ τῆς μεγέθῃ ἀναφέρονται τὰ ἐξῆς: ηλικία περίπου 1250 χρ., διάμετρος κορμοῦ 1.80 μ., ὕψος 29.00μ., διάμετρος φυλλώσεως 26μ.

15. Εὐαγγελίδης καὶ Δάκαρης 1964, 13, σμ.1.

αυτής της εκτίμησης επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι η δρυς, που οι ίδιοι είχαν φυτέψει στην αυλή της Ιεράς Οικίας πριν 60 χρόνια, όντας σήμερα περίπου 70 χρόνων, έχει ήδη αναπτυχθεί σε ύψος πάνω από 12μ. με διάμετρο φυλλώματος 16μ. (εικ. 1.IV). Έτσι, αν δεχθούμε την παραδοχή ότι η Ιερά Δρυς είχε εύρος της τάξεως των 20μ.-25μ., τότε, προκύπτει πως το φύλλωμά της κάλυπτε επιφάνεια περίπου 300μ.²-500μ.² και συνεπώς δεν χωρούσε στην αυλή της Ιεράς Οικίας της οποίας η επιφάνεια ήταν μόλις 160μ.². Είναι δε ακόμα βέβαιο ότι θα σκίαζε όλο το κτήριο επιφάνειας περίπου 400μ.² και θα εκτείνονταν έξω από τον περίβολο με συνέπεια να εμπλέκεται με όποιο άλλο κτίσμα η Ιερά Οικία περιείχε στο εσωτερικό της ή βρισκόταν κοντά της [βλ. εικ. 1, 2]. Γι' αυτό και γίνεται φανερό ότι η «αρχαία» και «υψίκομος» Ιερά Δρυς, διαστασιακά, ήταν δυσανάλογα μεγάλη ως προς την Ιερά Οικία, δεν χωρούσε στην αυλή της και, ως μέγεθος, ήταν απολύτως ασύμβατη.

γ. Η δρυς προσβάλλονταν από τον άνεμο περιορισμένα καθώς βρισκόταν σε περιοχή απάνεμη, λόγω του ότι η ακρόπολη και ειδικότερα τα νότια τείχη της όπως και οι τοίχοι του θεάτρου, εμποδίζαν την προσβολή της Ιεράς Οικίας από το Βοριά και τους δυτικούς ανέμους (εικ. 4). Αλλά και όταν αυτή προσβάλλονταν από τα πνεύματα των ανατολικών και νοτίων ανέμων, η λειτουργία της Δρυός γινόταν δυσχερής. Ο περίβολος της Ιεράς Οικίας με ύψος 5.30μ. εμποδίζει τις πνοές των ανέμων να κινήσουν τα χαμηλά φυλλώματά της, με αποτέλεσμα να μην ακούγεται ικανοποιητικά ή καθόλου το ελαφρύ θρόισμα¹⁶ των φύλλων της· και, το σημαντικότερο, επέβαλλε όπως οι «ανεμο-ίυγες»¹⁷, για να κινούνται από τον άνεμο και να ηχούν, έπρεπε να κρέμονται σε κλαδιά που βρίσκονταν πάνω από τον περίβολο, δηλαδή, στα 6μ. ή και πιο ψηλά (!!!). Τέλος, διότι, στην περίπτωση του *Ανάθηματος των Κροκυραίων*, που αντικατέστησε τη Δρυ¹⁸, ο κίονας με τον ανδριάντα θα έπρεπε να εξέχει πολύ πάνω από τον περίβολο¹⁹ και, ειδικότερα, να έχει ύψος μεγαλύτερο των 10μ. (εικ. 7), προκειμένου οι ιμάντες να

16. Ο Χαρίσης 2017, 365-80 αμφισβητεί την άποψη του Ρωμαίου Symmachus (*Epistulea* 4.33) του 4^{ου} αι μ.Χ. ότι το θρόισμα του φυλλώματος της Δρυός αποτελούσε τρόπο μαντείας, σημειώνοντας ότι: «Ισως μάλιστα ο περίφημος ήχος της «λαλούσας» και «ηχούσας» δρυός δεν προερχόταν από το θρόισμα των φύλλων της, όπως συνήθως λέγεται, αλλά από τις χάλκινες ανεμο-ίυγες και τα άλλα χάλκινα αντικείμενα που κρέμονταν από τα κλαδιά της. «Λαλούσα» σημαίνει φυσικά ομιλούσα, αλλά ο όρος χρησιμοποιείται και στη μουσική, όπως για παράδειγμα για τον ήχο του αυλού. Η δοξασία, εξάλλου, του θροίσματος των φύλλων δεν προκύπτει από καμία άλλη αρχαία πηγή». Ενισχυτικό της άποψης αυτής είναι το γεγονός ότι τα φύλλα, ο μίσχος και τα κλαδιά της δρυός, είναι ιδιαίτερα δύσκαμπτα με συνέπεια να μην ταλαντώνονται εύκολα και να μη θροΐζουν τουλάχιστον στους ήπιους ανέμους. Παρακολουθώντας δρυ σε συνθήκη μάλλον ικανής έντασης ανέμου, θρόισμα δεν διέκρινα.

17. Χαρίσης 2017, 365-80. Οι ίυγες ήταν χάλκινες ροδέλες μικρής διαμέτρου. Τις κρέμαγαν στην δρυ και με τον άνεμο από μόνες ή λόγω σύγκρουσης μεταξύ τους ηχούσαν βγάζοντας ποικίλους σε ένταση και ηχόχρωμα ήχους.

18. Πιστεύεται ότι τα Ανάθημα των Κροκυραίων ήταν στην ίδια θέση που κατείχε η Ιερά Δρυς για τους λόγους που αναφέρονται παρακάτω.

19. Χαρίσης 2012, 162 κ.ε.

προσβάλλονται ικανά από τους ανέμους, ώστε να ωθούνται και να κινούν τους αστραγάλους που έκρουαν το χαλκείο.

δ. Το αισθητικό αποτέλεσμα το οποίο προκύπτει από την ταύτιση της «υψικόμου» Ιεράς Δρυός με την Ιερά Οικία (εικ. 1.Ι, 1.ΙΙ, 1.ΙΙΙ, 2), είναι προφανώς απαράδεκτο, λόγω της κραυγαλέας και αυταπόδεικτης *ασυμβατότητας* των μεγεθών τους, όπως προηγούμενα επισημάνθηκε. Ακόμα δε και για λόγους παραβίασης βασικών αρχών αρχιτεκτονικής σύνθεσης που επικρατούσαν κατά την περίοδο εκείνη, όπως αυτές του «έμ/μετρου», της «συμ/μετρίας», της «εν/αρμόνισης, της συμ/φωνίας των μελών του έργου»²⁰ κ.λπ., τις οποίες, κατά το Βιτρούβιο, οι Έλληνες είχαν θεσπίσει και απαρέγκλιτα εφαρμόζαν στα έργα τους.

ε. Ο χαρακτήρας του Μαντείου, ως *Ιεράς Δρυός ελεύθερης στο χώρο* (εικ. 1.Ι), που του δόθηκε από το Δία, που καταξιώθηκε στο χρόνο και για πάμπολλους αιώνες διατηρήθηκε απαραβίαστα, δεν μπορούσε να μεταλλαχθεί. Γιατί, η μετάλλαξη αυτή θα παραβίαζε βασικές αρχές όπως αυτές των «θεματισμού» και «έθους»²¹ δηλαδή, του σεβασμού στην ιερά παράδοση. Ιδιαίτερα δε στην προκείμενη περίπτωση, η μετάλλαξη του ιερού πρέπει ήταν απαγορευτική και εκ του ότι ο Ζεύς «εφίλησε»²² τον τόπο της Δωδώνης ως φυσικό κόσμο και όρισε τη σύσταση και λειτουργία του ιερού του ως ελεύθερου στο χώρο, ώστε να ταυτίζεται και να συνάδει με αυτόν και με τα πνεύματα των καιρών να μεταφέρει τα θεία μηνύματα. Τέλος, η διατήρηση του αρχικού τύπου σύστασης και τρόπου λειτουργίας του Μαντείου, τεκμαίρεται και από το γεγονός ότι, όταν η Ιερά Δρυς χρειάστηκε να αντικατασταθεί από το *Ανάθημα των Κορκυραίων*²³, η νέα μορφή του χρηστήριου διατήρησε τα αρχικά δομικά στοιχεία σύστασής του, όπως τον πανύψηλο κίονα με τον ανδριάντα αντί της *υψικόμου* δρυός και, προπαντός, τον κώδικα μαντείας μέσω των ανέμων ως: *ερώτηση -> θεία βουλή-άνεμος-ήχος-ερμηνεία-χρησμός -> απάντηση*. Τέλος, γιατί η ελεύθερη στο χώρο Ιερά Δρυς ως παρουσία αυτοτελής, και κυρίαρχη, δεν ήταν δυνατόν να καταστεί «μειωμένη» μέσα σε έναν σηκό με πανύψηλους τοίχους. (εικ. 1.ΙΙΙ, 2).

στ. Η αλλαγή της τελετουργίας χρησιμοθέτησης από φανερής σε απόκρυφης με τη δρυ στην αυλή και τα τελούμενα να λαμβάνουν χώρα σε άβατο «έν κρυπτώ και

20. Βιτρούβιος 1997, σημ. 1.65. «συμμετρία ... ως «έμμετρον». Συμμετρία: «η .. εναρμόνιση, συμφωνία των μελών του έργου και η αντιστοιχία ... των διαφόρων επί μέρους στοιχείων στο σύνολο. Όπως στο ανθρώπινο σώμα.». Όπως μαρτυρούν και οι Καβαφικοί στοίχοι: «η επιγραφή ως συνήθως ελληνικά, / όχ' υπερβολική, όχι πομπώδης»

21. Βιτρούβιος 1997, σημ.1.98. «θεματισμός»: ανταπόκριση του έργου στο θέμα του. «έθος»: σύνδεση και τήρηση της παράδοσης ... της «συνήθειας».

22. Hesiodus Fragment 240,10 κ.ε. «εστι τις Έλλοπιή πολυλήϊος ... ενθα δε Δωδώνη τις έπ' έσχατιή πεπόλισται· τήν δε Ζεύς έφίλησε και δν χρηστήριον είναι τίμιον ανθρώποις < > ναϊόν δ' έν πυθμένι φηγού· ενθεν έπιχθόνιοι μαντήϊα πάντα φέρονται».

23. Χαρίσης 2012. Όπου παρουσιάζεται σε σχέδιο η μορφή του, περιγράφεται ο τρόπος λειτουργίας του, εκτιμάται ο χρόνος ανέγερσής του κλπ.

σκοτία», πρέπει να θεωρηθεί μάλλον απίθανη. Γιατί η «έν κρυπτῷ» τελετουργία μαντείας, πέραν του ότι ανέτρεπε μια καθιερωμένη από ιδρύσεως του Μαντείου μορφή τελετουργίας, αφαιρούσε στοιχεία ικανά να «πείθουν» τους προσκυνητές, όπως: την υποτίμηση του «κύρους» που επέβαλλε το γιγαντιαίο ανάστημα της αιωνόβιας δρυός· την εξαφάνιση του «μυστηρίου» που ανέδιδε ο τρόπος μεταφοράς των θείων μηνυμάτων με τα πνεύματα των ανέμων και τους ήχους, αλλά και την υποβάθμιση της παράστασης του «γίγνεσθαι» - των τελουμένων της «ως εκ θαύματος» αποκάλυψης αυτών που επρόκειτο να συμβούν.

η. Από απόψεως προβολής, το χρηστήριο, όπου κατά το Στράβωνα «οἱ γε ἄρχαιοι το παρὰ τῶν θεῶν ἐπρέσβευον μαλλον καὶ ἐσέμνονον, καὶ διὰ τοῦτο καὶ ὁ χρηστηριζόμενος ἤν τότε πολὺς καὶ τρέχων εἰς μὲν Δωδώνην, ὅπως “ἐκ δρυος ὑψικόμοιο Διος βουλήν ἐπακούσῃ,” συμβούλω τῷ Διὶ χρώμενος»²⁴, με την Ιερά Δρυ εγκλωβισμένη στην αυλή της Ιεράς Οικίας, ως ιερά παρουσία υποβαθμιζονταν απaráδεκτα. Πολύ δε περισσότερο ἔχανε την αἴγλη του και την επιβολή του, όταν συνέβαινε ο προσκυνητής να βρίσκεται πλησίον της Ιεράς Οικίας ή να την περιδιαβαίνει. Γιατί, ὄντας το Χρηστήριο πίσω από τον πανύψηλο σηκό, ἔβλεπε την μεν δρυ να προβάλλει μόνο κατά ένα μέρος το δε *Ἀνάθημα τῶν Κορκυραίων* σχεδόν καθόλου (εικ. 2, 3). Αντίθετα, η Ιερά Οικία ως μέγα σε διαστάσεις κτίσμα, πρόβαλλε και εμφανιζόταν ὡσάν το μείζον ιερὸν του Διός, παρ’ ὅλον ὅτι, ὅπως ἔχει ἤδη σημειωθεί, ἦταν απλά ἕνας «θησαυρός» και χώρος ἐξυπηρέτησης του ιερατείου και ὡς κτίσμα μορφολογικά οὐδέτερο και σχεδόν ὅμοιο με το παρακείμενο Πρυτανεῖο - με ὅψη κοινού σηκού, χωρίς κανένα ιδιαίτερο αξιόλογο αρχιτεκτονικό στίγμα και χαρακτηριστικό που να το αναδεικνύει ὡς ιερὸν του Διός.

Κλείνοντας θα ἔλεγα πῶς η αναφορά του Δήμωνα ὅτι «τον ναὸν τοῦ Δωδωναίου Διος τοίχους μὴ ἔχοντα, ἀλλὰ τρίποδας πολλοὺς ἀλλήλων πλησίον»²⁵, συνιστά ἀπὸ μὴν της μαρτυρία ὅτι η Ιερά Δρυς ἦταν ὁ ναός του Διός και, επομένως, στηρίζει την ἀποψη ὅτι η Ιερά Οικία δεν ἦταν ναός και πῶς η Δρυς ἦταν ἐκτὸς κτίσματος ἔχοντας για περίφραξη ἕνα κύκλο ἀπὸ τρίποδες με χαλκεία.

Χωροταξική θεώρηση

Εἶναι φανερό ὅτι η *Ιερά Δρυς* θα λειτουργούσε ἀντάξια ὡς μέσον υποδοχῆς και ἀπόδοσης τῶν θείων μηνυμάτων του Διός, ἀν κυριαρχούσε ὡς σημεῖο ἀναφοράς στο χώρο και νοηματικά ἐπιβάλλονταν ὡς σύμβολο «σημαίνον»· δηλαδή ἀν, χωροταξικά, κατέχεθε θέση η ὁποία να:

α. βρίσκεται σε κεντρικό σημεῖο της ευρύτερης περιοχῆς του χώρου τῶν ιερῶν και του κοινού [εικ. 4], δεδομένου ὅτι αυτοὶ οἱ χώροι ἀφορούσαν κατά κύριο λόγο στο Μαντεῖο.

24. Strabo 16, 2, 38, 10.

25. Demon *Fragment* 17,2.

β. είναι σε στάθμη υψηλότερη αυτής του χώρου του κοινού, όπως οι κανόνες διάκρισης των ιερών επέβαλαν: «Η πιο υψηλή θέση, ... πρέπει να παραχωρείται στα ιερά κτίρια των Θεών, ... του Δία, ..»²⁶.

γ. προσβάλλεται από τους ανέμους και, προπαντός, να ήταν έξω από περιοχή απάνεμη.

δ. προβάλλει άμεσα στους δρόμους κίνησης των επισκεπτών, ώστε να εμφανίζεται υποχρεωτικά και κυρίαρχα.

ε. σχετίζεται με την Ιερά Οικία, λόγω ύπαρξης μεταξύ τους σχέσης συν/λειτουργίας την οποία επέβαλλε ο τρόπος χρησιμοδότησης.

Με βάση τα παραπάνω κριτήρια, εκτιμάται ότι, χωροθετικά, η Ιερά Δρυς ήταν μέσα στα όρια της έκτασης που βρίσκεται στα ανατολικά της Ιεράς Οικίας και του θησαυρού (Θ2), στα δυτικά του θησαυρού (Θ4) και στα νότια της Παλαιοχριστιανικής Βασιλικής. Γιατί, η έκταση αυτή είναι η μόνη που πληροί όλες τις προαναφερθείσες προϋποθέσεις και είναι απαλλαγμένη από λείψανα αρχαίων κατασκευών (εικ. 4, 5).

Όμως, για τον εντοπισμό της θέσης της Ιεράς Δρύος, μέσα στα όρια της περιοχής που χωροταξικά έχει επισημανθεί ως τόπος φιλοξενίας της, απαιτείται και ειδικότερη έρευνα. Μια θεώρηση βασισμένη σε κριτήρια τα οποία θα αφορούν στις ειδικές απαιτήσεις του ρόλου του χρηστηρίου, σε σχέση με τα όποια στοιχεία, σε τοπογραφική κλίμακα, απαρτίζουν την παραπάνω περιοχή. Δηλαδή, το ότι η δρυς, όφειλε να:

α. κατέχει θέση στο κέντρο της έκτασης, δεδομένου ότι έτσι, όποιο αντικείμενο τοποθετηθεί εκεί αποκτά ιδιαίτερα σημαντικό ειδικό βάρος διάκρισης. Αν δε τυχαίνει αυτό να είναι φορτισμένο με ορισμένο νόημα, τότε, γίνεται σύμβολο και λειτουργεί ως κυρίαρχο «σήμα» που σημαίνει και επιβάλλει το όποιο μήνυμα φέρει.

β. είναι διακριτή απ' όλα τα σημεία του χώρου των ιερών.

γ. είναι ελεύθερη, χωρίς να συγχέεται με άλλα στοιχεία του χώρου και χάνει σε ένταση η παρουσία της.

δ. βρίσκεται μακριά από τα γύρω της κτίσματα. Πράγμα που σημαίνει ότι η Ιερά Δρυς, με διάμετρο φυλλώματος της τάξεως των 20μ.- 25μ., θα έπρεπε να απέχει από τις γύρω κατασκευές τουλάχιστον απόσταση της τάξεως των 10μ.-12μ.

ε. εκτίθεται άμεσα στους ανέμους, ώστε να ενεργοποιείται, και, μάλιστα, να είναι «λαλούσα» και το χαλκείον του *Αναθήματος των Κορκυραίων* «πολλά λαλόν»²⁷. Που σημαίνει ότι έπρεπε να βρίσκεται σε θέση η οποία να εκτίθεται άμεσα στους ανέμους και ιδιαίτερα στις ριπές του φορτισμένου με δύναμη και συμβολισμούς Βοριά· δηλαδή, του ανέμου με διεύθυνση Β-Ν που φέρει το κανάλι της κοιλάδας, την οποία από

26. Βιτρούβιος 1997, 81. «Η πιο υψηλή θέση, από την οποία φαίνεται το μεγαλύτερο μέρος της πόλης, πρέπει να παραχωρείται στα ιερά κτίρια των Θεών, που έχουν υπό την προστασία τους την κοινότητα: του Δία, της Ήρας και της Αθηνάς».

27. Polemon *Frag.* 30, 1. Steph. Byz. s.v. Δωδώνη· «Ἔστι δε και <Δωδωναῖον χαλκείον> παροιμία ἐπὶ των πολλὰ λαλούντων».

τα δυτικά καλύπτει ο Τόμαρος και νοτιανατολικά μια σειρά λόφων. Αλλά και γιατί ο Βορράς συνδεόταν με δοξασίες και μύθους καθώς πίστευαν πως από εκεί ερχόταν οι καλοί οιωνοί²⁸, και εκεί ήταν η μυθική χώρα των Υπερβορέων²⁹- του καθαριμού και των δώρων «ατίνα δέχονται πρώτοι οι Δωδωναῖοι»³⁰, και πως ο μυθικός Άβαρις, «ἐξ Ὑπερβορέων εγραφε ... χρησμούς τὰς χώρας περιερχόμενος»³¹... «ἀγείρων χρυσόν ... καὶ προλέγων»³².

στ. βρίσκεται κοντά στην Ιερά Οικία λόγω ύπαρξης στενής λειτουργικής σχέσης. Δεδομένου ότι, όπως ήδη έχει σημειωθεί, αυτή αποτελούσε χώρο παραμονής των «υποφητών» κάτι που επέβαλλαν οι καιροί της «δυσχείμερης» Δωδώνης, αλλά και χώρο εξυπηρέτησης των διαδικασιών χρησιμοθέτησης, όπως της μελέτης και επεξεργασίας των ερωτήσεων, της γραφής των απαντήσεων σε μολύβδινα πλακίδια κ.λπ.

η. μην εμποδίζει με τον κύκλο των χαλκείων που οριοθετούσε το χώρο της, την προσπέλαση προς τις κατά καιρούς εισόδους της Ιεράς Οικίας, αλλά και την είσοδο στο θησαυρό Θ2.

θ. προβάλλει εμφαντικά προς τα κομβικά σημεία εισόδου στο χώρο των ιερών TI-T4 της εικόνας 4, ώστε να επιβάλλεται και εντυπωσιάζει τους επισκέπτες που κατέφευγαν το Μαντείο.

Στην εικόνα 4, όπως και στην αεροφωτογραφία 5, εικονίζεται η τοπογραφική κατάσταση που επικρατούσε μετά την ανέγερση της Παλαιοχριστιανικής Βασιλικής. Σύμφωνα δε με τα μέχρι σήμερα γνωστά ανασκαφικά δεδομένα, ίσως, θα μπορούσαμε να δεχθούμε ότι η κατάσταση που εικονίζεται, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά στην Ιερά Οικία και στους θησαυρούς Θ2, Θ3 και Θ4, δεν είναι διαφορετική από αυτή που επικρατούσε τον 3^ο αι. π.Χ. Έτσι, με βάση την παραπάνω παραδοχή, παρατηρείται ότι:

α. η ριπή του Βοριά, προσβάλλει κεντρικά και ανεμπόδιστα την ευρύτερη ελεύθερη έκταση φιλοξενίας της δρυός, η οποία προηγούμενα έχει προσδιοριστεί χωροθετικά [εικ. 4, 5].

β. η τοποθέτηση της ιεράς δρυός σε απόσταση 10μ. περίπου, από τα γύρω κτίσματα, ορίζει πως η θέση της ήταν μέσα στα όρια της έκτασης η οποία στην εικόνα 6 σημειώνεται με μαύρο χρώμα.

28. Κατά την αρχαιότητα πίστευαν ότι οι οιωνοί που έρχονταν από τα «αριστερά» είναι οι καλοί οιωνοί του Διός. Δεδομένου δε, ότι οι ναοί έβλεπαν στην ανατολή, οι εξ αριστερών καλοί οιωνοί του Διός έρχονταν από τα βόρεια.

29. Herodotus 4,36,4 «Εἰ δὲ εἰσι ὑπερβόρεοί τινες ἄνθρωποι, εἰσι καὶ ὑπερνότιοι ἄλλοι».

30. *Scholia In Callimachum*, 4, 283-5, 2. «λέγεται δτι οἱ Ὑπερβόρεοι δῶρα πέμπουσι τῷ Ἀπόλλωνι, ατίνα δέχονται πρώτοι οἱ Δωδωναῖοι.

31. Apollonius *Historiae mirabiles* 4,1,4.

32. Aristoteles frag. 191, 55: Ο Άβαρις_«ἐλθεῖν ἐξ Ὑπερβορέων ἀγείρων χρυσόν εἰς τόν νεόν καὶ προλέγων λοιμόν». Apollonius *Historiae mirabiles* 4,1,4: «Άβαρις δε ἐξ Ὑπερβορέων ἦν μεν καὶ αὐτός τῶν θεολόγων, εγραφε δε καὶ χρησμούς τὰς χώρας περιερχόμενος, οἱ εἰσιν μέχρι τοῦ νῦν ὑπάρχοντες· προέλεγεν δε καὶ οὗτος σεισμούς καὶ λοιμούς καὶ τὰ παραπλήσια καὶ τὰ γινόμενα κατ' οὐρανόν».

γ. οι άξονες θέασης της παραπάνω μαυρισμένης έκτασης, από τα κομβικά σημεία T1-T4 της εικόνας 6, που λειτουργούσαν ως «πύλες εισόδου» στο χώρο των ιερών, εστιάζονται σε σημείο που βρίσκεται μέσα στα όριά της.

δ. ο θησαυρός (Θ2) δεν ακολουθεί την οικοδομική γραμμή της ιεράς οικίας, αλλά στρέφεται και υποχωρεί· που σημαίνει ότι αυτό πρέπει να έγινε προκειμένου να αποφευχθεί τόσο η εμπλοκή του με την υπάρχουσα εκεί δρυ, όσο και η απόκρυψή του (εικ. 6).

Έτσι, σύμφωνα με την τοπογραφική εικόνα της μεταξύ Ιεράς Οικίας και Θησαυρού (Θ4) περιοχής, αλλά και των απαιτήσεων του χρηστηρίου, προκύπτει ότι η θέση της Ιεράς Δρυός ήταν μέσα στην έκταση η οποία στην εικόνα 6 χαρακτηρίζεται με μαύρο χρώμα και ειδικότερα στο σημείο που σημειώνεται ως λευκός κύκλος.

Όμως, μετά τον εντοπισμό της θέσεως της Δρυός, το ερώτημα που μένει αναπάντητο είναι το ποιος ήταν ο προσανατολισμός του Χρηστηρίου νοούμενου ως σύστημα: *Δρυς-Βωμός-χαλκεία*. Ειδικότερα, δε ποια ήταν η διάταξή του, σε ό,τι αφορά στη θέση του βωμού σε σχέση με την Ιερά Δρυ και τον κύκλο των χαλκείων, ποιος ήταν ο τρόπος προβολής προς το κοινό και, συνακόλουθα, τις διαδρομές των προσκυνητών και τις προσπελάσεις σε άλλα κτήρια. Η απάντηση στο παραπάνω ερώτημα θεωρώ ότι είναι ενδιαφέρουσα, γιατί το Χρηστήριο ως ίδιο σύστημα κατείχε σημαντικό μέρος της έκτασης και λειτουργικά είχε απαιτήσεις οι οποίες επηρέαζαν τον τρόπο ένταξής του στο συγκεκριμένο χώρο.

Με την παραδοχή ότι η διάταξη *Δρυς-βωμός* ήταν ίδια με αυτή του *Αναθήματος των Κορκυραίων* που περιγράφει ο περιηγητής Πολέμων τον 3^ο π.Χ. αι. και παρουσιάζεται³³ στο σχέδιο 7, ως κύρια κριτήρια για την παράσταση της μορφής διάταξης του Χρηστηρίου, επιλέχθηκαν τα παρακάτω:

- α. η άμεση γειννιάσή του με την ιερά οικία, λόγω της λειτουργικής αλληλεξάρτησης.
- β. η απ' ευθείας προβολή των μελών του στο κοινό και
- γ. η αποφυγή παρενόχλησης στοιχείων του χώρου, όπως η απόκρυψη κτισμάτων, η παρεμπόδιση προσπελάσεων κ.λπ.³⁴.

Σύμφωνα με την εικόνα 8, οι πιθανές διατάξεις είναι τέσσερες, οι (I)-(IV). Από αυτές, είναι φανερό πως μόνον η (I) ανταποκρίνεται θετικά στα σχετικά κριτήρια, γιατί λειτουργικά και αισθητικά α. σχετίζεται άμεσα με την Ιερά Οικία, β. προβάλλει το ανάπτυγμά του στο χώρο του κοινού και γ. δεν προκαλεί παρενόχληση στη λειτουργία του χώρου και στις λοιπές γύρω του εγκαταστάσεις. Αντίθετα, η λύση (II) μάλλον πρέπει να αποκλειστεί, γιατί απομακρύνεται και από την Ιερά Οικία, από το δρόμο και το κομβικό σημείο T2 της εικόνας 6, η προβολή του βωμού συγχέεται με τη δρυ, αλλά και γιατί όλο το σύστημα πλησιάζει υπερβολικά και χωρίς λόγο τον κεντρικό δρόμο.

33. Χαρίσης 2012, όπου γίνεται αναλυτική αναφορά.

34. Ο κύκλος των χαλκείων, κατά παραδοχή μου, υπολογίζεται με διάμετρο της τάξεως των 10μ., εμβαδόν 100μ² και περίμετρο 30μ. από 50 λέβητες διαμέτρου 0.60μ. περίπου.

Η λύση (III) πρέπει να αποκλειστεί λόγω του ότι απομακρύνεται απαράδεκτα από την Ιερά Οικία, παρενοχλεί περάσματα και παρεμποδίζει την προβολή του θησαυρού (Θ2). Τέλος, η λύση (IV) πρέπει να αποκλειστεί, όπως και η λύση (III), αλλά και λόγω του ότι η δρυς κρύβει το βωμό του Διός από την κρίσιμη θέση (T2) της εικόνας 6, που αποτελεί κύριο σημείο προσπέλασης του κοινού στο χώρο του Μαντείου.

Με βάση την παραδοχή όσων αφορούν στη θέση και στη διάταξη του Χρηστηρίου του Διός, θεωρώ ανάγκη να επισημάνω το γεγονός ότι η παραπάνω διάταξη και προσανατολισμός του, σύμφωνα με τη περίπτωση (I), δείχνει πως: η θέση της δρυός και η θέση του βωμού του Διός συμπίπτουν με δυο υφιστάμενα βάθρα άγνωστης μέχρι σήμερα χρήσης και προορισμού. Η σύμπτωση δε αυτή αποτέλεσε έκπληξη γιατί: η διάταξη του Χρηστηρίου, που προέκυψε από παραδοχές και ο προσδιορισμός της θέσης της Ιεράς Δρυός, που προέκυψε από μια καθαρά θεωρητική αντιμετώπιση του θέματος, ταυτίζονται με τα δύο υφιστάμενα βάθρα. Γι' αυτό και προκαλείται υποψία μήπως τα δυο παραπάνω βάθρα σχετίζονται με κάποια φάση του Χρηστηρίου, όπως αυτής του *Αναθήματος των Κορκυραίων* ή κάποιας υποτιθέμενης «*πηγής*» κρήνης που πρέπει, να βρισκόταν στην ίδια θέση.

Σύμφωνα με τα όσα διατυπώθηκαν προηγούμενα, σχετικά με τη θέση του Χρηστηρίου στο χώρο αλλά και τη μορφή σύνθεσής του με την Ιερά Δρυ ή με το *Ανάθημα των Κορκυραίων*, οι απεικονίσεις του χώρου των ιερών σε αναπαράσταση, δίνονται στις εικόνες 9-14.

Πρόταση ανασκαφής

Ο προσδιορισμός της θέσεως τη Ιεράς Δρυός μέσα από μια θεωρητική αναζήτησή της, παρ' όλη την ταύτισή της με υφιστάμενα εκεί βάθρα, είναι ασφαλώς ανάγκη να επιβεβαιωθεί από ανασκαφή.

Με δεδομένο ότι ίχνη ριζώματος της Δρυός δεν μπορεί να υπάρχουν, υποχρεωτικά η αναζήτηση θα πρέπει να στραφεί στον εντοπισμό τυχόν στοιχείων του *Αναθήματος των Κορκυραίων* που κατείχε την ίδια θέση με αυτή που κατείχε η Ιερά Δρυς. Γιατί, ως μέσον χρησιμοθέτησης που τοποθετήθηκε σε αντικατάσταση της Ιεράς Δρυός, δεν ήταν δυνατόν να απομακρυνθεί από τη θέση της η οποία για άμπολους αιώνες θεωρούνταν ιερή. Ακόμα, γιατί ήταν ένα μέρος ενός συστήματος που αποτελούσαν ο βωμός, τα χαλκεία κλπ, το οποίο κατείχε την πλέον κατάλληλη θέση στο χώρο και η τοποθέτησή του σε άλλη θέση σήμαινε την μετάθεση του όλου συστήματος σε άλλη θέση, ασφαλώς λιγότερο κατάλληλη από αυτή που ο Ζευς διάλεξε και «*εν δίκη χρόνον*» καταξιώθηκε. Τέλος, γιατί η μεταφορά του συστήματος σε άλλη θέση με σύγχρονη αντικατάσταση της Ιεράς Δρυός, ως απόρριψη του λόγου ίδρυσης του και περιφρόνηση του «έθους» συνιστούσε ύβριν.

Εκτιμώντας ότι η θεμελίωση του *Αναθήματος των Κορκυραίων* βρίσκεται μέσα στα όρια της περιοχής που επισημάνθηκε προηγούμενα, (εικ. 5, 7), έχω την άποψη ότι η ανασκαφή θα πρέπει να περιοριστεί σε αυτή και να στραφεί στην αναζήτηση

μιας θεμελίωσης ικανών διαστάσεων η οποία εξασφάλιζε στην ανωδομή απόλυτη σταθερότητα. Γιατί, η ελάχιστη υποχώρησή του, θα προκαλούσε μεγάλη απόκλιση του κίονα, με συνέπεια να αλλάξει την απόσταση των αστραγάλων από το χαλκείο³⁵, να μεταβάλλει τις συνθήκες κρούσης του χαλκείου από τους αστραγάλους και έτσι να αλλοιωθεί ο ορισμένος από παράδοση κώδικας λειτουργίας του χρηστηρίου ως: *ερώτηση -> θεία βούληση-άνεμος-κρούση χαλκείου-ήχος-ερμηνεία-χρησμός -> απάντηση*. Κάτι που θα δυσχέραινε τη δυνατότητα αποκωδικοποίησης των ηχητικών θείων μηνυμάτων του Διός, από τους μάντεις.

Σύμφωνα δε με την κατά το σχέδιο 8 αναπαράστασή του, αυτό πρέπει να είχε διαστάσεις θεμελίωσης της τάξεως των 3 X 4μ. σε βάθος περίπου του 1.5μ.-2μ. από τη σημερινή στάθμη του φυσικού εδάφους. Γι' αυτό και προτείνω όπως η ανασκαφή περιοριστεί στις θέσεις που σημειώνονται με πλατιά μαύρη γραμμή στην εικόνα 15, και ειδικότερα, στο να:

α. γίνει τομή στη θέση (I), στα ΝΑ και Β του μεγάλου βάθρου, σε πλάτος 1.00μ. και βάθος 2.00μ., με σκοπό την αναζήτηση στοιχείων θεμελίωσης του *Αναθήματος των Κορκυραίων* ή ακόμα ίχνη κάποιας πηγής ή κρήνης.

β. γίνουν δυο τομές στις θέσεις (II) και (III) σε βάθος 1.00μ., με σκοπό την αναζήτηση πηλοσωλήνων παροχής νερού³⁶ σε κρήνη.

γ. διερευνηθεί ανασκαφικά η περίμετρος του βάθρου που βρίσκεται στα δυτικά του μεγάλου βάθρου, μήπως αυτό αφορά στη θέση του βωμού του Διός.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Πιστεύω πως ο ιερός χώρος, του Μαντείου της Δωδώνης, κατά το αίτημα της εποχής εκείνης, ήταν διαμορφωμένος «εν συμφωνία», «έμμετρα», κατά «θεματισμόν» και «έθος» και με την έννοια αυτή, a priori, επέβαλλε όπως η υπόσταση, με κυρίαρχη την ελεύθερη δρυ, και η συσχέτισή του με το χώρο, να ανταποκρίνονται σε ό,τι ο Ζεύς και ιδρυτής του όρισε, οι αιώνες χάλκευσαν και η παράδοση προστάτευσε. Και ακόμα ότι, αν το Χρηστήριο βρίσκονταν μέσα στη αυλή της Ιεράς Οικίας ως υποτιμημένο, θα *απαξιωνόταν* απαράδεκτα ενώ, αν βρίσκονταν *εκτός* της Ιεράς Οικίας θα *καταξιωνόταν*. Ενώ, η Ιερά Οικία και οι λοιποί θησαυροί, που περιέβαλαν ως «κτήρια

35. Για μια μονόπλευρη υποχώρηση του θεμελίου της τάξεως του 1%, η απόσταση των αστραγάλων από το χαλκείο θα μίκραινε ή θα μεγάλωνε κατά 10εκ. με συνέπεια να παραμορφωθεί η ορισμένη προγραμματικά συνθήκη κρούσης σε συνάρτηση της έντασης και φοράς του ανέμου. Αυτό δε θα είχε ως συνέπεια να αλλάξει των «κώδικα» χρησιμοθέτησης κατά την έννοια της σχέσης *άνεμος-κρούση-νόημα ^ χρησμός*.

36. Τμήματα πηλοσωλήνων παροχής νερού στο χώρο του Μαντείου (που ίσως προέρχονταν από πηγές στη βάση του Τόμαρου ή το Δώδωνα ποταμό), έχουν βρεθεί στα δυτικά του Θησαυρού Θ1.

συνοδείας» το Χρηστήριο, θα αναδείκνυναν το ρόλο τους ως «τάματα» στο Μαντείο του «τερπικέραυνου» Δωδωναίου Δία.

Θα ήταν ευχής έργο να πραγματοποιηθούν οι προτεινόμενες ελάχιστες σε έκταση ανασκαφικές τομές. Γιατί πιστεύω πως, πιθανότατα, θα αποκαλυφθεί η θέση του *Αναθήματος των Κορκυραίων* και, συνακόλουθα η θέση της Ιεράς Δρυός ώστε, να αποκατασταθεί η μορφή σύνθεσης του ιερού και να κατανοηθεί το θείο νόημά της.

Ιδιαίτερης δε αξίας έργο θα είναι και η αποκάλυψη της οργάνωσης, του τρόπου λειτουργίας και της συγκινησιακής συνθήκης που όριζε η αισθητική έκφραση του αρχαιότερου Μαντείου του Διός, στη Δωδώνη. Γιατί έτσι, θα μαρτυρηθεί ότι η θεία βούληση όρισε, οι αιώνες καταξίωσαν και τα πλήθη των προσκυνητών λάτρευσαν. Θα προβάλλει το όντως ιερόν όπου, κάποτε, οι κατατρεγμένοι προσέφευγαν, αναζητώντας ελπίδα από «τον Δία τον Δωδωναῖον ... [που] πολλές καὶ καλὰς κάγαθας και ἀληθεῖς ... μαντείας ἀνηρήκασιν»³⁷.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βιτρούβιος, *Περί Αρχιτεκτονικής* Βιβλία Ι-V, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 1997.

Δημητράκος, Δ., *Μέγα Λεξικόν ὕλης τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης*, Αθήνα 1964.

Ευαγγελίδης, Δ. και Δάκαρης, Σ., «Το ιερόν της Δωδώνης. Α' Ιερά Οικία», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1959, *Εἰς μνήμην Δημητρίον Εὐαγγελίδη*, Αθήνα 1964.

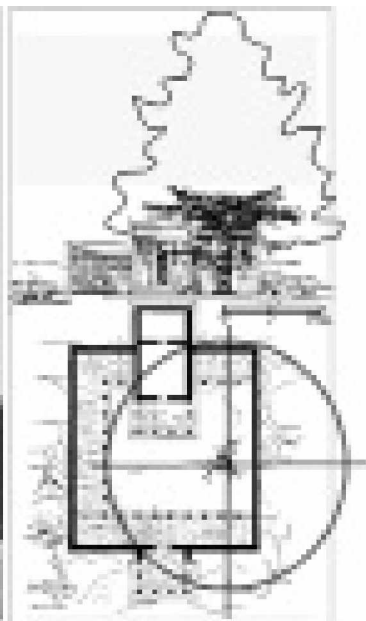
Χαρίσης 2012: Χαρίσης, Β., «Δωδώνη. Το χρηστήριο του Διός», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, Ιωάννινα 2012, τόμος ΛΑ, 135-87.

Χαρίσης 2017: Χαρίσης, Χ., «Ένας τροχίσκος από την Δωδώνη. Η ίνυξ, ο λέβητας και η μουσική των Θεών», στο *Σπείρα. Επιστημονική συνάντηση προς τιμήν της Α. Ντούζονγλη και τον Κ. Ζάχον*, ΤΑΠΑ, Αθήνα 2017, 365-80.

37. Demosthenes *Epistulae* 1,16,5.

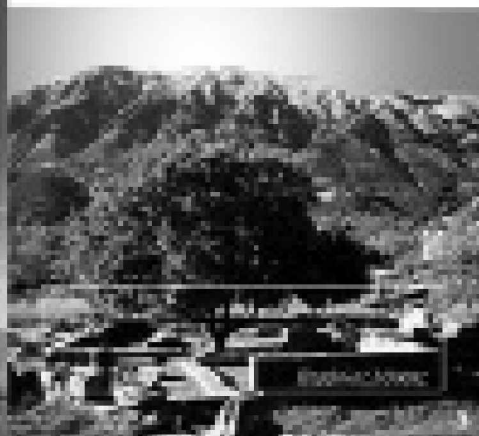
I

II

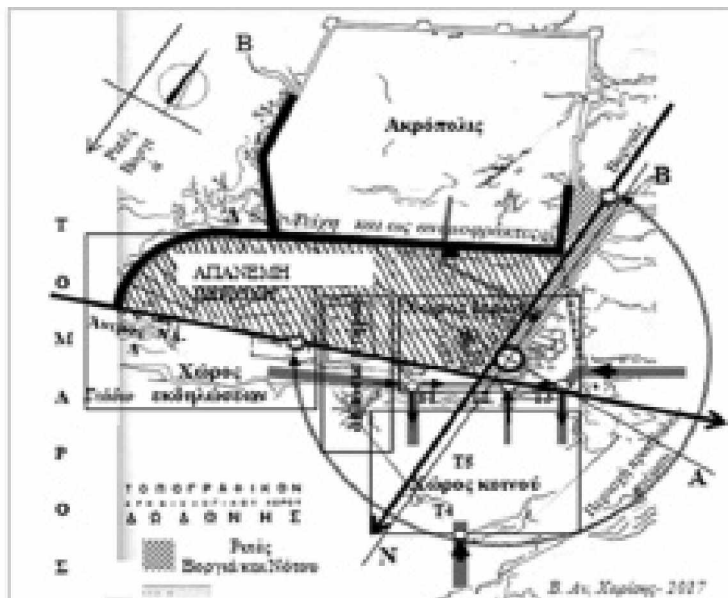

III

IV

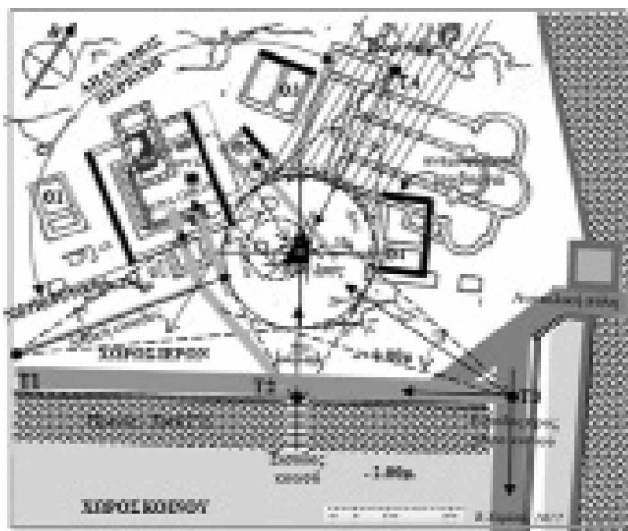
Εικ. 1. Δωδώνη. Φάσεις διαμόρφωσης Μαντείου Διός. I: ίδρυση Μαντείου με δρυ, βωμός του Διός και κύκλος χαλκείων (ύψος δρυός 30μ., πλάτος 25 μ., διάμετρος κορμού 2 μ. II: Ιερά οικία 3^{ου} αι. π.Χ. με τη δρυ στην αυλή, ύψους 30 μ., πλάτους 25 μ. III: η δρυς των Γρεβενών (ηλικίας 1250 χρ.) με ύψος 29 μ., πλάτος 26 μ. στην αυλή της Ιεράς Οικίας. IV: νέα δρυς 70 χρ. στα ερείπια της Ιεράς Οικίας (ύψους 12 μ., πλάτους 16 μ.).

Εικ. 4. Δωδώνη. Ενότητες χρήσεων, τρόπος λειτουργίας, φορά πνοής ανέμων και απάνεμη περιοχή.

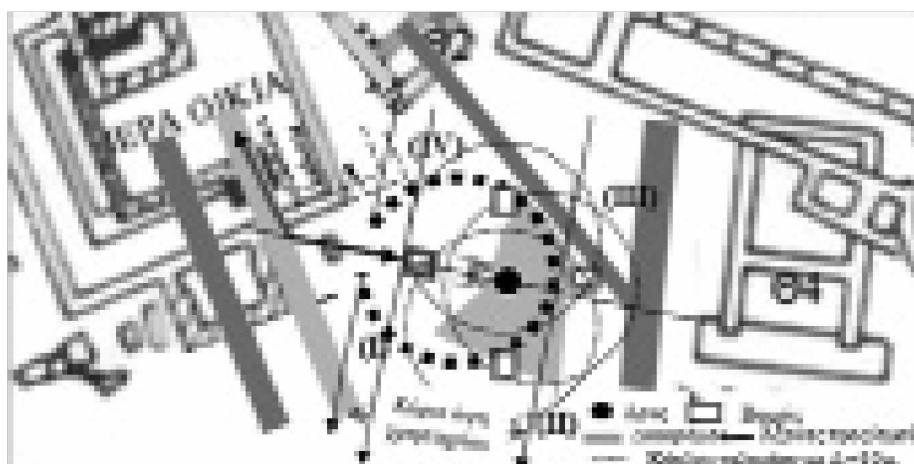
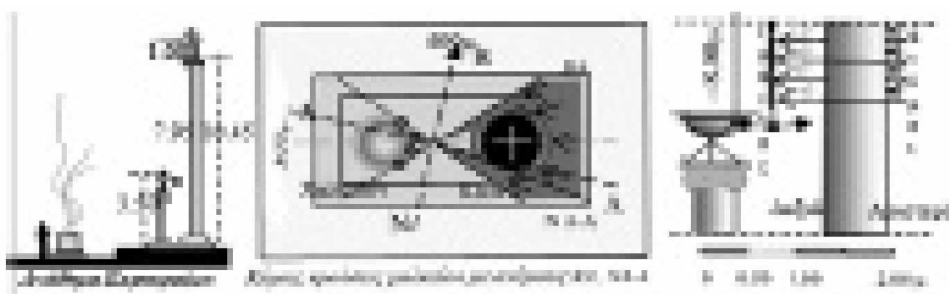

Εικ. 5. Δωδώνη. Υφιστάμενη κατάσταση του χώρου των ιερών.

Εικ. 6. Δωδώνη. Χαρακτηριστικές συνθήκες υφιστάμενης κατάστασης και θέσης χρηστηρίου με την Ιερά Δρυ.

Εικ. 7. Χρηστήριο ως Ανάθημα των Κορκουαίων. Προσανατολισμός και τρόπος λειτουργίας.

Εικ. 8. Πιθανοί προσανατολισμοί Χρηστηρίου Δρυός.

Εικ. 9. Δωδώνη. Ιχνογραφήματα χώρου ιερών με την Ιερά Δρυ εκτός Ιεράς Οικίας.

Εικ. 10. Δωδώνη. Ιχνογραφική αναπαράσταση Ιερού με την Ιερά Δρυ ελεύθερη.

Εικ. 11. Δωδώνη. Όψη χώρου ιερών τον 3^ο αι. π.Χ. με δρυ ύψους 30 μ. και πλάτους 20 μ. (σχέδιο Βασίλη Αν. Χαρίση 2018).

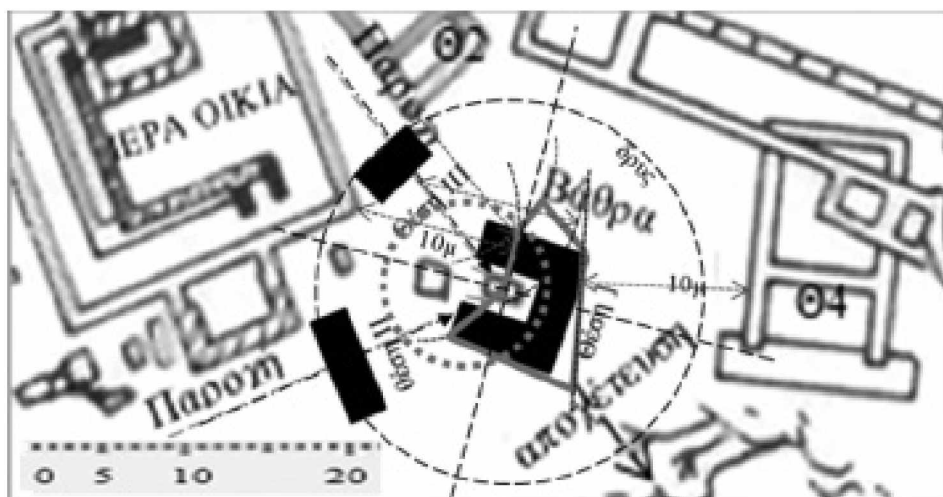
Εικ. 12. Δωδώνη. Αναπαράσταση χώρου ιερών 3^{ου} αι. π.Χ. με δρυ ύψους 30 μ. (φωτομοντάζ σε αεροφωτογραφία Βασίλη Αν. Χαρίση).

Εικ. 13. Δωδώνη. Όψη χώρου ιερών με το «Ανάθημα Κορκυραίων», ύψους 11 μ. Σε θέση εκτός Ιεράς Οικίας. (σχέδιο Βασίλη Αν. Χαρίση 2011).

Εικ. 14. Δωδώνη. Αναπαράσταση χώρου ιερών με το «Ανάθημα Κορκυραίων» εκτός της Ιεράς Οικίας. (φωτομοντάζ σε αεροφωτογραφία Βασίλη Αν. Χαρίση 2011).

Εικ. 15. Προτεινόμενες θέσεις προς ανασκαφή.